Wojciech Kosiedowski

Katedra Integracji Europejskiej i Studiów Regionalnych
Wydział Nauk Ekonomicznych i Zarządzania
Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

GOSPODARKA BIAŁORUSI W TRAKCIE PRZEMIAN MAKROEKONOMICZNE ASPEKTY REFORM*

Wprowadzenie

Republika Białoruś reprezentuje znaczący w skali europejskiej potencjał terytorialny, demograficzny i gospodarczy. Funkcjonując na skrzyżowaniu ważnych dla Europy szlaków handlowych i komunikacyjnych: Wschód – Zachód i Południe – Północ, w sferze krzyżujących się wpływów Europy Zachodniej i Rosji, państwo to stanowi istotny pod każdym względem fragment integrującego się kontynentu. Ze względu na bliskie położenie oraz wspólne dziedzictwo historyczne jest dla Polski ważnym sąsiadem i partnerem. Okoliczność ta nakazuje nam bliżej zainteresować się tym państwem. Tymczasem Białoruś ciągle jest dla nas jednocześnie bliska i daleka, a jej problemy gospodarcze są mało znane, co jest powodem licznych nieporozumień, uprzedzeń, mitów, niekiedy manipulacji. Cierpią na tym niewykorzystane możliwości wzrostu wzajemnej wymiany gospodarczej¹.

Gospodarka białoruska, pomimo realizacji swej specyficznej strategii transformacji i rozwoju, różnej zwłaszcza w zestawieniu z sąsiednimi państwami postkomunistycznymi – członkami Unii Europejskiej (Litwy, Łotwy i Polski), stanowi interesujący przedmiot analiz ekonomicznych. Jest bowiem rzeczą zastanawiającą, że gospodarka ta, pomimo wyjątkowo trudnych warunków, działając przez okres około siedmiu dziesięcioleci jako tzw. socjalistyczna republika związkowa byłego Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR),

* Praca finansowana ze środków na naukę w latach 2010–2012 jako projekt badawczy Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego, nr NN 112323438.

¹ Świadczy o tym m.in. fakt, że udział polskiego kapitału w ogólnej wartości bezpośrednich inwestycji zagranicznych na Białorusi wynosił w 2009 r. zaledwie 1,6%. Było to mniej niż, na przykład, inwestycje w Łotwy (2,8%) czy Litwy (2,7%) (*Investiciji i stroitelstvo v Respublike Belarus. Statističeskij sbornik*, Nacyonalnyj statističeskij komitet Respubliki Belarus, Minsk 2010, s. 80).

w ramach ustroju politycznego będącego zaprzeczeniem demokracji i rynku, bez nawet pozornych atrybutów suwerenności, dramatycznie zniszczona w latach II wojny światowej, zdołała zdobyć jedno z czołowych miejsc wśród wszystkich 15 republik, z których ZSRR się składał. Po uzyskaniu niepodległości i przełamaniu recesji transformacyjnej osiągnęła stosunkowo wysoką dynamikę wzrostu gospodarczego, wprawiając tym w zakłopotanie wielu analityków, głoszących nieuchronne jakoby jej bankructwo, jakie miało nastąpić już w połowie lat 1990.

Niniejsze rozważania stanowią skromny przyczynek do niewątpliwie potrzebnych badań naukowych nad nietypowymi kolejami losu białoruskiej gospodarki w ostatnich dwóch dziesięcioleciach. Jego celem jest dostarczenie czytelnikowi podstawowej wiedzy ekonomicznej, niezbędnej dla zrozumienia często niedocenianych lub lekceważonych przemian, zachodzących u naszych wschodnich sąsiadów. Warto podkreślić, że Białoruś startowała do tych przemian z „głębi” sowieckiego imperium, bez żadnych tradycji działania suwerennego, bez jakichkolwiek doświadczeń demokratycznych i rynkowych, w warunkach nieporównywalnie gorszych niż nasze. W niniejszym artykule proces tych przemian przedstawiono na podstawie danych statystycznych – zagregowanych wskaźników dynamiki i struktury gospodarki Białorusi – w porównaniu do gospodarek krajów ościennych: członków Wspólnoty Niepodległych Państw (WNP): Rosji i Ukrainy oraz wspomnianych już członków UE – Litwy, Łotwy i Polski. Cała ta grupa tworzy swoisty region międzynarodowy, obejmuje bowiem państwa, które do niedawna doświadczały tzw. realnego socjalizmu i w zbliżonym czasie uruchomiły proces transformacji systemowej, lecz ze względu na zróżnicowanie realizowanej strategii przemian oraz różną sytuację geopolityczną doszły do różnych rezultatów.

Położenie geograficzne i geopolityczne oraz sytuacja demograficzna

Republika Białoruś jest europejskim krajem średniej wielkości. Zajmuje obszar 207,6 tys. km² (13. miejsce w Europie), zamieszkały na początku 2010 r. przez 9480,2 tys. osób (16. miejsce w Europie). Terytorium to stanowi 0,15% powierzchni lądowej świata, 1,9% – Europy i 0,94% – WNP. Liczba mieszkańców omawianego państwa stanowi 0,16% ludności świata, 1,4% – Europy i 3,9% – WNP, a gęstość zaludnienia wynosi 48 osób/km² (w świecie 45 osób/km², w UE 114 osób/km²). Podstawowe informacje o potencjale terytorialnym, demograficznym i ekonomicznym Białorusi na tle państw sąsiednich zawiera tabela 1.

W sensie geograficznym Białoruś jest położona w centrum Europy, w zachodniej części rozległej Niziny Wschodnio-Europejskiej, na dziale wodnym Bałtyku i Morza Czarnego. Jest to kraj śródlądowy, nizinny (najwyższym wzniesieniem jest góra Dzierżyńska 345 m n.p.m.), o klimacie umiarkowanym, z rosnącymi ku wschodowi wpływami kontynentalnymi. Posiada bogatą sieć hydrograficzną: 2,8 tys. rzek, ponad 10 tys. jezior, duże tereny bagienne. Główne rzeki to: Dniepr

(jego długość w granicach Białorusi wynosi 700 km) z dopływami (Berezyna, Soż, Prypeć i in.), Zachodnia Dźwina i Niemen. Największym jeziorem jest Narocz (79,6 km²)². Użytki rolne stanowią 43,0% powierzchni ogólnej tego kraju. Gleby są raczej mało urodzajne, często nadmiernie zawilgocone i kamieniste, a 38,8% powierzchni zajmują lasy tworzące duże, malownicze kompleksy z Puszcą Białowieską na czele³.

Tabela 1

Powierzchnia, ludność i PKB Białorusi na tle UE, WNP i państw sąsiednich, 2007 r.

Państwo	Powierzchnia (tys. km ²)	Ludność		PKB			
		mln osób	na 1 km ²	wg kursów walut		wg PPP	
				mld USD	<i>per capita</i> USD	mld USD	<i>per capita</i> USD
UE 27	4 310,7	493,2	114	16 843,0	34 150	14 811,7	30 032
WNP	22 109,9	277,0	13	1 678,6	6 060	2 906,8	10 494
Białoruś	207,6	9,7	47	44,8	4 615	105,2	10 841
Litwa	65,3	3,4	52	38,3	11 356	59,3	17 575
Łotwa	64,6	2,3	36	27,2	11 930	37,3	16 377
Polska	312,7	38,1	122	422,1	11 072	609,4	15 987
Rosja	17 075,4	141,9	8	1 290,1	9 079	2 087,4	14 690
Ukraina	603,7	46,3	77	141,2	3 035	321,5	6 914

Źródło: *Human Development Report 2009*, UNDP, Palgrave Macmillan, New York 2009, s. 172–173, 192–193, 196–197; *Rocznik Statystyki Międzynarodowej 2006*, GUS, Warszawa 2007, s. 96–98; obliczenia własne.

Białoruś posiada skromne bogactwa mineralne. Są one różnie oceniane, jednak większość specjalistów uważa, że ich deficyt stanowi trudną do pokonania barierę rozwoju. Wprawdzie odkryto i udokumentowano tutaj ok. 5 tys. złóż ok. 30 rodzajów kopalin, jednak tylko niektóre z nich są uznawane za znaczące i nadają się aktualnie do eksploatacji⁴. Największe znaczenie mają bardzo bogate złoża soli potasowej i kamiennej. Zapasy przemysłowe pierwszej wynoszą 6,9 mld ton (3 miejsce w świecie). Eksploatacja ich pozwala Białorusi wytwarzać ponad 10% światowej produkcji nawozów potasowych. Jeszcze większe są zasoby

² W okresie międzywojennym było to największe jezioro w ówczesnych granicach Polski.

³ Puszcza Białowieska jest największym z czterech parków narodowych Białorusi i obejmuje po stronie białoruskiej 152,2 tys. ha (w obwodach brzeskim i grodzieńskim), a po stronie polskiej 13 741 ha (w woj. podlaskim), z czego 10 517 ha przypada na Białowieski Park Narodowy, a reszta na strefę ochronną (tzw. otulinę) tego Parku (*Respublika Belarus. Statističeskij ježegodnik 2004*, Minsk 2004, s. 45; *Rocznik Statystyczny RP*, GUS, Warszawa 2004, s. 120).

⁴ O. S. Shimova, *Ocenka prirodnno-ekologičeskich konkurentnych preimuščestv Belarusi*, „Przegląd Polityczno-Gospodarczy Europy Środkowej i Wschodniej” 2005, № 1(2), s. 126.

by przemysłowe soli kamiennej (22 mld t). Bardzo duże są również zasoby surowców do produkcji materiałów budowlanych: piasków, wapieni, glin, kamienia budowlanego i in. Swoistą ciekawostkę stanowi fakt, że w obwodzie homelskim w latach 1980. odkryto perspektywiczne złoża wydobywania diamentów. Z surowców energetycznych na pierwszym miejscu trzeba wymienić torf, którego pokłady na Białorusi są bardzo obfite i występują we wszystkich regionach. Rozpoznane zasoby torfu obejmują 4,4 mld t zapasów przemysłowych. Aktualnie wydobywa się 2,2 mln t rocznie tego surowca z ok. 100 złóż. Na Polesiu występują niewielkie złoża ropy naftowej i gazu ziemnego. W 2009 r. wydobyto tutaj 1720 tys. t ropy naftowej i 205 mln m³ gazu ziemnego⁵. Ponadto, występują pewne zasoby łupków bitumicznych i węgla brunatnego, które aktualnie nie są eksploatowane. Ocenia się, że własne zasoby energetyczne ani obecnie, ani w przewidywalnej przyszłości nie będą w stanie zaspokoić potrzeb gospodarki narodowej, tym bardziej że w ostatnim dwudziestolecu wydobywanie surowców energetycznych na Białorusi maleje i zmniejsza się jego udział w zaspokojeniu potrzeb kraju.

W sensie geopolitycznym Białoruś należy do Europy Wschodniej. Państwo to nie posiada dłuższych tradycji bytu suwerennego, a jego obszar przez wiele stuleci był przedmiotem rywalizacji sąsiednich, dużych narodów. Państwowość białoruska zaistniała na krótko dopiero w marcu 1918 r., gdy Rada Kongresu Wszechbiałoruskiego proklamowała niepodległą Białoruską Republikę Ludową. Dnia 31 lipca 1920 r. ogłoszono deklarację suwerenności Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (BSRR). W wyniku traktatu pokojowego zawartego między Polską a Rosją Radziecką 18 marca 1921 r. w Rydze część zachodnia ziem białoruskich znalazła się w granicach II Rzeczypospolitej. Terytorium BSRR wynosiło wówczas zaledwie 52,3 tys. km². Dnia 30 grudnia 1922 r. BSRR wraz z Rosyjską Federacyjną Socjalistyczną Republiką Radziecką i Ukrainą Socjalistyczną Republiką Radziecką utworzyła Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR). W 1924 r. do BSRR przyłączono niektóre sąsiednie rejony Rosji i Ukrainy, dzięki czemu jej powierzchnia wzrosła do 110,5 tys. km². Kolejne powiększenie nastąpiło w 1926 r. (do 126 tys. km²), a we wrześniu 1939 r. do BSRR włączona została część Polski wschodniej, zajęta przez Armię Czerwoną, wskutek czego terytorium tej republiki osiągnęło 233,7 tys. km². Granice dzisiejszej Białorusi wytyczono po II wojnie światowej. Ostatnia ich korekta miała miejsce w 1950 r.⁶ W tym kształcie terytorialnym BSRR przetrwała w składzie ZSRR jako jedna z 15 socjalistycznych republik radzieckich aż do początku lat 1990.

Pod koniec lat 1980. proces rozkładu potężnego niegdyś ZSRR wszedł w końcową fazę. Korzystając z tego, Rada Najwyższa BSRR 25 sierpnia 1991 r. ogłosiła niepodległość, a 17 września tego roku zmieniła nazwę na Republikę

⁵ *Republic of Belarus: Statistical yearbook 2010*, National Statistical Committee of the Republic of Belarus, Minsk 2010, s. 333.

⁶ Informacje o zmianach terytorialnych Białorusi pochodzą z pracy: O. J. Prihodčenko, *Nacyonalnaja ekonomika Belarusi*, „FUAinform”, Minsk 2009, s. 35.

Białoruś. Od tej chwili państwo białoruskie funkcjonuje jako suwerenny podmiot prawa międzynarodowego, jednak, jak utrzymują źródła literaturowe, proces kształtowania się tożsamości narodowej w tym kraju jeszcze się nie zakończył⁷. Białoruś podpisała 8 grudnia 1991 r. z Rosją i Ukrainą układ o utworzeniu Wspólnoty Niepodległych Państw i jednoczesnym rozwiązaniu ZSRR⁸.

Centralne położenie omawianego państwa na kontynencie europejskim decyduje o jego przejściowym, tranzytowym charakterze. To tutaj przebiegał historyczny szlak „iz Wariag w Greki” (z kraju Waregów do Grecji) – system dróg handlowych, łączących region wschodniego Bałtyku z dorzecziami Wołgi i Donu oraz morzami: Kaspijskim, Azowskim i Czarnym⁹. Obecnie przez to terytorium przechodzą ważne drogi łączące zachód i wschód oraz północ i południe Europy, w tym dwa z dziesięciu transeuropejskich korytarzy transportowo-komunikacyjnych:

- nr 2: Berlin – Warszawa – Brześć – Mińsk – Moskwa;
- nr 9: Helsinki – Petersburg – Homel – Kijów – Kiszyniów – Bukareszt – Dmitrowgrad – Aleksandropulos (Grecja), z odgałęzieniem nr 96: Homel – Żłobin – Mińsk – Mołodeczno – Wilno – Kowno – Kaliningrad/Kłajpeda.

Ważne znaczenie międzynarodowe mają także magistrale transportowe łączące Białoruś, Polskę, Rosję, Ukrainę i państwa bałtyckie. Należą do nich przede wszystkim drogi:

- Warszawa – Brześć – Pińsk – Homel – Briansk,
- Ryga – Daugavpils – Witebsk – Smoleńsk – Moskwa,
- Warszawa – Białystok – Grodno – Lida – Mołodeczno – Połock – Petersburg.

Terytorium Białorusi przecina transkontynentalna magistrala kolejowa, łącząca wybrzeża Oceanu Atlantyckiego i Pacyfiku. Tutaj biegną także magistrale rurociągowo, dostarczające ogromne ilości ropy naftowej i gazu ziemnego z Rosji i Azji Środkowej do Europy Środkowej i Zachodniej, bezpośrednio oraz za pośrednictwem portów przeładunków Estonii, Łotwy i Litwy.

W związku z centralnym, tranzytowym położeniem, ziemie białoruskie od dawna pełnią rolę pomostu między Europą Zachodnią a Wschodnią. Położenie to, z jednej strony, sprzyjało rozwojowi handlu, transportu i wszelkiego rodzaju pośrednictwu, z drugiej – było przyczyną licznych konfliktów, najazdów i wojen,

⁷ A. Eberhardt, U. Ułachowicz (red.), *Polska i Białoruś*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2003, s. 11–13.

⁸ *Soglaszenie o sozdanii Sodruzhestva Nezavisimyh Gosudarstv*, [w:] *Sodruzhestvo: inform. vestnik Soveta glav gosudarstv i Soveta glav pravitelstv SNG*, Rabočaja gruppa SNG, Minsk 1992, № 1. Na mocy deklaracji podpisanej w Alma-Atie 21 grudnia 1991 r., do WNP na prawach członków-założycieli weszły ponadto: Armenia, Azerbejdżan, Kazachstan, Kirgistan, Mołdowa, Tadżykistan, Turkmenistan, Uzbekistan, a w grudniu 1993 r. Gruzja. To ostatnie państwo w sierpniu 2009 r. zrezygnowało z członkostwa w WNP.

⁹ Zob.: m.in. M. Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego*, Warszawa 2002, s. 14–20.

powodujących wielkie straty materialne i ludzkie¹⁰. Funkcjonując na skrzyżowaniu szlaków handlowych, na styku kultury zachodniej i wschodniej, katolicyzmu i prawosławia, ziemie białoruskie nabrały cech typowych dla obszarów przejściowych, gdzie występują obok siebie różne narodowości, języki i religie.

Istotnym elementem położenia geopolitycznego są państwa sąsiadujące. Białoruś nie ma bezpośredniego dostępu do morza, więc wszystkie jej granice mają charakter lądowy. Na północy i wschodzie graniczy z Rosją (990 km), na południu z Ukrainą (975 km), na zachodzie z Polską (399 km), na północnym zachodzie z Litwą (462 km) i Łotwą (143 km). Całkowita długość tych granic wynosi 2969 km, z czego na WNP (Rosję i Ukrainę) przypada 1965 km (66%), na UE (Polskę, Litwę i Łotwę) 1004 km (34%). Granice te biegną przez tereny równinne lub z niewielkimi wzniesieniami, pozbawione ważniejszych barier naturalnych, a liczba przejść drogowych i kolejowych jest wystarczająca, co ułatwia wymianę międzynarodową. Specyficzną cechą Białorusi jest to, że wszystkie jej regiony administracyjne (tzw. obwody) graniczą z państwami ościennymi. Stwarza to możliwości rozwoju współpracy przygranicznej i transgranicznej, stanowiącej ważną szansę ożywienia terenów peryferyjnych, zaniedbanych w okresie tzw. realnego socjalizmu. Ważne zadania w tym zakresie realizują funkcjonujące tutaj cztery euroregiony: „Bug” (Białoruś, Polska i Ukraina), „Niemen” (Białoruś, Litwa, Polska i Rosja), „Kraina Jezior” (Białoruś, Litwa i Łotwa) i „Puszcza Białowieska” (Białoruś i Polska).

Proklamowanie niepodległości Białorusi (1991 r.) nastąpiło w warunkach braku podstawowych nawet atrybutów suwerennej państwowości. W pierwszym etapie polityczno-gospodarczej transformacji Białorusi (1991–1994) widoczna była tendencja pewnego zwrotu ku Zachodowi, jednak ciągle dominowała dyspozycyjność i lojalność wobec Rosji. Tendencja proeuropejska i prorynkowa została zarzucona po dojściu do władzy prezydenta Aleksandra Łukaszenki w 1994 r., a zwłaszcza po referendum z 24.11.1996 r., które dało prezydentowi władzę niemal absolutną. Łukaszenka, wykorzystując sceptyczny stosunek dużej części obywateli do kapitalistycznej gospodarki rynkowej oraz tradycyjne poczucie wspólnoty z Rosją (około 59% ludności Białorusi mówi jedynie po rosyjsku), był rzecznikiem swoście rozumianego socjalizmu rynkowego oraz zbliżenia ze wschodnim sąsiadem. Nazywając ogólnie wdrażany model polityki gospodarczej „społecznie zorientowaną gospodarką rynkową”¹¹, doprowadził do zdominowania rodzą-

¹⁰ Źródła radzieckie podają, że w wyniku II wojny światowej i okupacji niemieckiej (1942–1944) zginęło 2,2 mln mieszkańców Białorusi. Niektórzy historycy uważają jednak tę liczbę za znacznie zaniżoną i szacują ją nawet na 4 mln osób. Zob.: E. Mironowicz, *Białoruś*, Warszawa 1999, s. 170.

¹¹ Białoruski model społecznie zorientowanej gospodarki rynkowej to docelowo „wysokoefektywna gospodarka z rozwiniętą infrastrukturą rynku i przedsiębiorczości, skuteczną regulacją państwową, motywującą pracowników do poszerzania i doskonalenia produkcji, a pracowników najemnych do wysokowydajnej pracy” (*Nacyonalnaja strategija ustojčivogo socyjalno-ekonomičeskogo razvittija Respubliki Belarus na period do 2020 g.*, Nacyonalnaja Komissija po ustojčivomu razvittiju Respubliki Belarus, Minsk 2004, s. 13).

cego się mechanizmu rynkowego przez mające tutaj długie tradycje metody tzw. ręcznego sterowania, *nota bene* akceptowane i popierane przez dużą część społeczeństwa. Spowodowało to pogłębienie politycznego i gospodarczego uzależnienia od Rosji oraz jednocześnie ochłodzenie stosunków z Zachodem. Białoruś jako jedyne państwo europejskie nie jest członkiem Rady Europy, nie należy też do WTO, OECD i innych, ważnych we współczesnym świecie organizacji międzynarodowych. Jest natomiast członkiem-założycielem ONZ, należy też do Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie i Inicjatywy Środkowo-Europejskiej.

Pogłębianie i rozwijanie wszechstronnej współpracy Białorusi i Federacji Rosyjskiej zaowocowało utworzeniem w ramach WNP regionalnego ugrupowania obejmującego te dwa państwa. Najpierw, 6 stycznia 1995 r. powstała strefa wolnego handlu Rosji i Białorusi. Następnie, 2 kwietnia 1996 r. podpisano układ o utworzeniu Wspólnoty Rosji i Białorusi, który 2 kwietnia 1997 r. został zastąpiony układem o utworzeniu Związku Białorusi i Rosji, a 8 grudnia 1999 r. – Związkowego Państwa Białorusi i Rosji¹². Przyjęto, że jego głównymi celami będą: zbudowanie jednolitej przestrzeni ekonomicznej, zapewnienie bezpieczeństwa zewnętrznego i wewnętrznego, harmonizacja systemów prawnych, koordynacja polityki socjalnej, rozwój nauki, oświaty i kultury, ochrona środowiska przyrodniczego, zintegrowanie systemów transportowych i energetycznych, połączenie służb celnych i ochrony granic, a także stopniowe wprowadzenie w przyszłości unii walutowej. Jednocześnie z podpisaniem wspomnianego układu przyjęto program działań, zawierający szczegółowy scenariusz dwustronnej integracji¹³. Jego realizacja napotyka jednak na poważne przeszkody, wynikające m.in. ze sprzeczności niektórych interesów gospodarczych. Władze białoruskie obawiają się utraty kontroli nad swoimi przedsiębiorstwami i w związku z tym hamują ekspansję firm rosyjskich, stosując utrudnienia administracyjne (licencje, kontyngenty). W nieokreśloną przyszłość oddala się wprowadzenie wspólnej waluty. Zróżnicowane są także strategia i taktyka wdrażanych reform oraz poglądy na instytucjonalną strukturę Państwa Związkowego. Pomimo tych trudności Białoruś pozostaje najważniejszym sojusznikiem i partnerem Rosji. Współpraca między tymi państwami najlepiej rozwija się w sferze obronności i bezpieczeństwa¹⁴.

Wraz z Federacją Rosyjską, Kazachstanem, Kirgistanem i Tadżykistanem Białoruś jest członkiem Euroazjatyckiej Wspólnoty Gospodarczej (EAWG), utworzonej w 2000 r. na bazie istniejącej uprzednio strefy wolnego handlu¹⁵.

¹² *Dogovor o sozdanii Sojuznogo gosudarstva*, „Bulletin meždunarodnyh dogovorov” 2000, № 3, [<http://www.soyuz.by/ru/?guid=10447>].

¹³ *Programma dejstvij Rossijskoj Federacyi i Respubliki Belarus po realizacyi Dogovora o sozdanii Sojuznogo gosudarstva*, [<http://www.soyuz.by/ru/?guid=18226>].

¹⁴ N. N. Šumskij, *Regionalnyje ekonomičeskije objedinienija postsovetskich gosudarstv*, „Belarusskaja nauka”, Minsk 2010, s. 172.

¹⁵ Ponadto, na prawach obserwatora w pracach EAWG uczestniczą: Armenia, Mołdowa i Ukraina, a w latach 2006–2008 do tej organizacji należał Uzbekistan.

Wspólnota ta zamierzała wprowadzić unię celną, czego jednak dotąd nie udało się osiągnąć. W jej ramach są realizowane projekty dotyczące sektorów paliwo-wo-energetycznego i transportowego. W 2003 r. Białoruś, obok Rosji, Ukrainy i Kazachstanu, podpisała układ o utworzeniu Wspólnej Przestrzeni Gospodarczej (WPG), ratyfikowany w 2004 r. Ta nowa struktura podjęła energiczne kroki w kierunku utworzenia strefy wolnego handlu oraz uproszczenia ruchu osobowego między państwami członkowskimi. W jej ramach przewidywano również koordynację negocjacji o członkostwo w Światowej Organizacji Handlu (WTO). Również w tym przypadku, podobnie jak w innych organizacjach funkcjonujących na obszarze WNP, cele deklarowane są dalekie od późniejszej rzeczywistości.

Bardzo istotne znaczenie dla Białorusi mają stosunki gospodarcze z Unią Europejską, szczególnie po jej rozszerzeniu na wschód¹⁶. Stosunki te ciągle jeszcze reguluje umowa o współpracy gospodarczej i handlu między EWG a ZSRR z grudnia 1989 r. Układ o partnerstwie i współpracy (PCA) między Unią Europejską i Republiką Białoruś, podpisany 6 marca 1995 r. podczas wizyty prezydenta Łukaszenki w Brukseli, nie wszedł w życie z powodów politycznych. Taki sam los spotkał tymczasowe porozumienie o handlu między UE i Białorusią, podpisane 26 marca 1996 r., które miało regulować stosunki handlowe do momentu wejścia w życie układu PCA¹⁷. W tej sytuacji rozwój wzajemnych kontaktów jest ograniczony, niemniej jednak obroty handlowe (szczególnie po stronie eksportu) systematycznie rosną. Udział UE w białoruskim eksporcie wzrósł z 27,4% w 2000 r. do 43,7% w 2009 r., zaś w imporcie analogicznie z 21,4% do 22,9%¹⁸.

Białoruś ze wskaźnikiem 48 osób/km² należy do słabiej zaludnionych państw Europy. Pod tym względem ustępuje trzem swoim sąsiadom: Polsce (122 osoby/km²), Ukrainie (79) i Litwie (53), natomiast przewyższa Rosję (8) i Łotwę (36). Najgęściej zaludniony jest region stołeczny (obwód miński i miasto Mińsk) – 81 osób/km², najrzadziej zaś położony na północnym-wschodzie obwód witebski – 33 osoby/km². Jednocześnie Białoruś odznacza się wysokim poziomem urbanizacji. Odsetek ludności miejskiej systematycznie rośnie, wynosząc na

¹⁶ A. E. Dayneko, G. V. Zabavskij, F. A. Dmitrakovič, *Razširenije Evropejskogo Sojuza. Ekonomičeskie i pravovyje aspekty*, Izd. delovoj i učeboj literatury, Moskva 2004, s. 236–270; E. P. Kačurovskij, *Belarus: Integracyonnoje izmerenije*, „Knigosbar”, Minsk 2008, s. 403–415.

¹⁷ Unia Europejska, podobnie jak OBWG i Rada Europy, nie uznała wyników referendum z dnia 24.11.1996 r. w sprawie wprowadzenia zmian do konstytucji Republiki Białoruś. W związku z tym UE w oświadczeniu z 15 września 1997 r. postanowiła o zamrożeniu stosunków z Białorusią, w tym również o zatrzymaniu procesu ratyfikacji układu PCA przez poszczególne państwa członkowskie Wspólnoty. Do chwili wydania tego oświadczenia wspomniany układ ratyfikowały: Austria, Dania, Grecja, Hiszpania, Irlandia, Szwecja, Wielka Brytania i Włochy (*Sovremennaja Belarus: encyklopedičeskij spravočnik*, t. 1, „Belarusskaja nauka”, Minsk 2006, s. 742).

¹⁸ *Republic of Belarus: Statistical yearbook 2010*, National Statistical Committee of the Republic of Belarus, Minsk 2010, s. 553.

początek 2010 r. 74,5% (na Litwie 68,4%, na Łotwie 69,0%, w Polsce 61,6%). Największym miastem jest stolica państwa – Mińsk, liczący na początku 2010 r. 1834 tys. mieszkańców. Innymi większymi miastami są stolice obwodów: Homel (494 tys. osób), Witebsk (356 tys. osób), Mohylew (354 tys. osób), Grodno (328 tys. osób), Brześć (311 tys. osób).

Liczba ludności Białorusi najwyższy stan (10 243,5 tys. osób) osiągnęła w 1994 r., a następnie rozpoczął się trwający do dzisiaj jej spadek. Na początku 2010 r. liczba ta wynosiła już tylko 9480,2 tys. osób (spadek o 763,3 tys. osób, tj. o 7,5%). Stopa urodzeń pozostaje niższa od stopy zgonów, jednocześnie postępuje proces starzenia się ludności. Podobne tendencje wystąpiły we wszystkich europejskich państwach b. ZSRR. W 2009 r. wskaźnik ubytku naturalnego ludności Białoruś wynosił –2,7 na tys. mieszkańców, podczas gdy w Mołdowie –0,4, w Rosji –1,8, na Ukrainie –4,2. Natomiast bardzo pozytywnie wyróżnia się Białoruś pod względem umieralności niemowląt, której wskaźnik jest najniższy w całej WNP. W 2009 r. wynosił on na Białorusi 4,7‰, a w Mołdowie 12,1‰, Rosji 8,1‰, na Ukrainie 9,4‰.

Białoruś cieszy się korzystnym wizerunkiem w opinii ludności b. ZSRR, o czym pośrednio mówi dodatnie saldo migracji ludności. Ogólna liczba imigrantów jest ok. 2,5 raza większa od liczby emigrantów, a w przypadku państw WNP nawet ok. 3 razy. Imigracja z Polski jest niewielka, jednak również znacznie wyższa od emigracji (w 2009 r. z Polski na Białoruś na stałe przyjechało 276 osób, a w odwrotnym kierunku wyjechało 90). W strukturze narodowościowej ludności dominują Białorusini, których udział według spisu powszechnego z 2009 r.¹⁹ wynosił 83,7%. Największymi mniejszościami są: Rosjanie (8,3%), Polacy (3,1%) i Ukraińcy (1,7%). Ludność polska koncentruje się głównie w obwodzie grodzieńskim, gdzie stanowi 21,5% ogółu ludności.

Białoruś wyróżnia się wyjątkowo pozytywnymi wskaźnikami rynku pracy. W 2009 r. odsetek ludności w wieku produkcyjnym wynosił 61,5%, stopa zatrudnienia (udział zatrudnionych w zasobach pracy) 74,2%, zaś stopa bezrobocia rejestrowanego tylko 0,9% (na Litwie 13,8%, Łotwie 12,0%, w Polsce 19,9%, Rosji 8,6%, na Ukrainie 10,2%). Ocenia się jednak, iż bezrobocie rzeczywiste jest znacznie wyższe niż rejestrowane, na co wskazują wybiórcze badania ankietowe gospodarstw domowych²⁰. Zasoby pracy odznaczają się stosunkowo wysokimi kwalifikacjami; w 2008 r. udział osób z wykształceniem wyższym w ogólnym zatrudnieniu wynosił 23,8% (mężczyźni 20,1%, kobiety 26,9%)²¹.

¹⁹ *Nacyonalnyj sostav naselenija. Statističeskij buleten*, [http://belstat.by/homep/ru/perepic-2009/itogi1.php], 6.01.2011.

²⁰ Zob. m.in.: *Čelovečeskij potencjal Belarusi: ekonomičeskie vyzovy i socyalnyje otvety. Nacyonalnyj otčet o čelovečeskom razvitiu*, UNDP, Minsk 2003, s. 58.

²¹ *Social conditions and living standards of population in the Republic of Belarus*, National Statistical Committee of the Republic of Belarus, Minsk 2010, s. 57.

Proces reform

Po rozpadzie ZSRR, Białoruś, wkraczając na drogę rozwoju suwerennego, podjęła się bardzo trudnego i złożonego zadania – przebudowy systemu polityczno-gospodarczego, połączonej z restrukturyzacją gospodarki narodowej. Początkowo proces ten przebiegał podobnie jak w innych państwach postsowieckich, jednak po kilku latach strategię transformacji się rozeszły. Pod względem charakteru i dynamiki wprowadzanych przemian dwie ostatnie dekady rozwoju gospodarki białoruskiej można podzielić na dwa etapy.

Etap pierwszy (1991–1995) otworzyło entuzjastyczne powitanie suwerenności państwowej i rozpoczęcie reform zmierzających do decentralizacji władzy oraz urynkowania gospodarki i zbliżenia z Zachodem, zwłaszcza z Unią Europejską (nawiązanie stosunków dyplomatycznych z UE w 1992 r.), przy jednoczesnym utrzymywaniu bliskich, uprzywilejowanych stosunków z Rosją. Reformy tego okresu charakteryzowały się ostrożnością i niezdecydowaniem, niemniej jednak przyniosły częściową liberalizację warunków prowadzenia działalności gospodarczej i umiarkowaną reorientację zagranicznych powiązań gospodarczych. Polegały w szczególności na: prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych, uwolnieniu cen, decentralizacji systemu zarządzania gospodarką, kreowaniu warunków wzrostu inwestycji krajowych i pozyskania inwestycji zagranicznych, stworzeniu niezbędnej infrastruktury prawnej itp. W przeciwieństwie do sąsiadów zachodnich i północnych (Polski, Litwy i Łotwy), a nawet Rosji, reformy na Białorusi postępowały powoli i niezbyt konsekwentnie. Widoczne były rozterki władz co do wyboru przyszłego modelu systemu polityczno-gospodarczego, brakowało wizji rozwoju i wyraźnie sprecyzowanych celów strategicznych. Wynikało to w dużej mierze ze swoistego asekuranctwa ówczesnych reformatorów, którzy bardzo starali się o to, aby, łagodząc niekorzystne dla społeczeństwa skutki transformacji, utrzymać popularność wśród elektoratu, którego duża część (ocenia się, że prawie ok. 80% dorosłej ludności) opowiadała się za „realnym socjalizmem” i bliskimi stosunkami z Rosją²².

Kluczowy dla transformacji systemu gospodarczego problem prywatyzacji na Białorusi zawsze był i nadal jest traktowany z pewnym dystansem, jeśli nie niechęcią. W pierwszych latach reform liczba przedsiębiorstw podlegających tzw. odpaństwowieniu (tzn. prywatyzacji lub komunalizacji)²³ była znikoma (w 1991 r. było to 61 podmiotów, w 1992 r. – 190). Proces przekształceń stosunków własno-

²² Zob. m.in.: W. Kosiedowski, W. N. Tamaszewicz, *Analiza komparatywna sytuacji ekonomicznej Białorusi, Litwy, Łotwy i Polski*, [w:] *Konkurencyjność regionów w okresie przechodzenia do gospodarki rynkowej. Międzynarodowa analiza porównawcza*, red. W. Kosiedowski, Wydawnictwo UMK, Toruń 2004, s. 137–141.

²³ Na Białorusi przyjęto, że prywatyzacja (przekształcenie własności państwowej w prywatną) i komunalizacja (przekształcenie własności państwowej we własność jednostek administracyjno-terytorialnych) stanowią łącznie tzw. odpaństwowienie. W tym stanowisku tkwi jednak niekonsekwencja, ponieważ z mocy prawa własność jednostek administracyjno-terytorialnych również jest własnością państwową.

ściowych nabrał tempa dopiero po uchwaleniu ustawy prywatyzacyjnej (styczeń 1993 r.) i ustawy o imiennych czekach prywatyzacyjnych (czerwiec 1993 r.) oraz opracowaniu na tej podstawie państwowego programu prywatyzacji (czerwiec 1993 r.). W związku z tym liczba podmiotów prywatyzowanych i komunalizowanych znacznie wzrosła. W 1993 r. były to 244 podmioty, w 1994 r.²⁴ – 641, w 1995 r. – 465. Według szacunków EBRD, w 1996 r. udział sektora prywatnego w gospodarce białoruskiej sięgał zaledwie ok. 15%, podczas gdy na Litwie było to 60%, w Polsce 55%, w Rosji 50%, a na Łotwie i Ukrainie po 40% (tabela 2).

Tabela 2

Udział sektora prywatnego w gospodarce krajowej Białorusi na tle państw sąsiednich, % PKB

Państwo	1991	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2009
Białoruś	5	10	10	15	20	20	25	25	25	30	30
Litwa	10	20	60	70	70	70	75	75	75	75	75
Łotwa	10	25	40	60	65	65	70	70	70	70	70
Polska	40	45	55	60	65	70	75	75	75	75	75
Rosja	5	25	50	60	70	70	70	70	65	65	65
Ukraina	10	10	40	50	55	60	65	65	65	65	60

Źródło: *Transition report 1999. Ten years of transition*, EBRD, London 1999; *Transition report 2003. Integration and regional cooperation*, EBRD, London 2003; *Transition report 2009. Transition in crisis?* EBRD, London 2009.

Przepisy prawa białoruskiego dopuszczają stosowanie czterech metod prywatyzacji²⁵:

- aukcja – sprzedaż przedsiębiorstwa lub jego aktywów na przetargu otwartym (publicznym),
- konkurs – sprzedaż przedsiębiorstwa lub jego aktywów na przetargu zamkniętym (dostępnym tylko dla podmiotów gotowych spełnić określone warunki),
- sprzedaż przedsiębiorstwa kolektywowi jego pracowników na zasadzie niekonkurencyjnej,
- przekształcenie przedsiębiorstwa państwowego w spółkę akcyjną i następnie sprzedaż emitowanych przez nią akcji.

Największą popularnością cieszyły się dwie ostatnie metody.

Obok powolnej prywatyzacji, Białoruś wyróżniała się także słabym tempem sektorowej restrukturyzacji gospodarki krajowej. W 1996 r. odnotowała najwyższy w całej grupie sąsiadujących państw udział sektorów tradycyjnych: przemysłu (34,6%) i rolnictwa (16,0%) (tabela 3). Jednocześnie sektor usług, w tym zwłaszcza nowoczesnych usług biznesowych, był (i nadal pozostaje) niedorozwinięty.

²⁴ Był to rok do chwili obecnej rekordowy zarówno pod względem liczby odpaństwowionych przedsiębiorstw, jak i zatrudnionych w nich osób.

²⁵ *Sovremennaja Belarus: enciklopedičeskij spravočnik*, t. 2, „Belarusskaja nauka”, Minsk 2007, s. 29.

Tabela 3

Struktura sektorowa gospodarki krajowej Białorusi na tle państw sąsiednich, % PKB

Sektor	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2007
Białoruś									
Przemysł	38,3	26,7	34,6	33,4	31,0	29,6	32,7	32,2	31,6
Rolnictwo	23,8	15,0	16,0	13,9	14,2	11,8	10,3	9,3	8,8
Litwa									
Przemysł	38,8	27,0	25,8	27,9	26,9	27,2	29,9	29,6	29,5
Rolnictwo	14,3	10,6	12,2	8,7	7,0	6,2	4,2	3,9	3,5
Łotwa									
Przemysł	29,9	25,4	26,4	24,0	20,7	20,3	19,9	19,3	20,5
Rolnictwo	17,2	9,4	8,4	4,4	4,9	4,5	4,0	3,1	3,2
Polska									
Przemysł	34,0	32,9	29,2	28,1	29,0	28,6	30,8	31,3	26,3
Rolnictwo	6,8	6,6	6,4	5,5	5,0	5,0	5,1	4,3	4,3
Rosja									
Przemysł	33,7	32,8	29,5	29,9	38,6	34,8	31,5	32,9	31,8
Rolnictwo	7,2	6,5	7,3	5,7	6,4	5,7	5,7	4,8	4,7
Ukraina									
Przemysł	44,6	30,0	29,7*	25,2	26,7	30,5	25,8	27,6	27,5
Rolnictwo	20,3	16,0	12,2	11,9	14,4	13,4	10,8	7,5	6,6

*1997.

Źródło: *Transition report*, EBRD, London 1999, 2003, 2004, 2007, 2009.

Wprowadzona na początku 1992 r. reforma cen uwolniła wprawdzie większość cen hurtowych, wprowadziła jednak dotkliwe limity zysków i marż, co znacznie ograniczyło możliwości manewru rynkowego podmiotów działających w tym sektorze. Jednocześnie została utrzymana kontrola państwa nad cenami detalicznymi większości artykułów spożywczych i przemysłowych, które dzięki temu stały się bardzo tanie. Spowodowało to masowy, najczęściej nierejestrowany ich wywóz za granicę (głównie do Polski) i pogłębienie deficytu na rynku wewnętrznym. W oficjalnym handlu zagranicznym ciągle dominowały obroty z Rosją. W 1995 r. na Rosję przypadało 45,5% białoruskiego eksportu i 53,3% importu (na UE analogicznie tylko 26,9% i 27,2%). Inwestycje zagraniczne napływały w stopniu śladowym. Już w 1990 r. rozpoczęła się recesja transformacyjna, początkowo niewielka (w 1990 r. spadek PKB w stosunku do roku ub. wynosił –3%, w roku następnym –1,2%), lecz w latach następnych znacznie głębsza (spadek PKB wahał się od –7,6% w 1993 r. do –12,6% w 1994 r.). Recesji transformacyjnej towarzyszyła inflacja, szczególnie wysoka w latach 1993–1994 (ponad 2000% w stosunku rocznym), jedna z najwyższych w państwach transformacji. W tej sytuacji musiało dojść do spadku poziomu życia ludności i pojawienia się nieznanego tutaj zjawiska bezrobocia.

Wspomniane cechy charakterystyczne białoruskich reform, w połączeniu z niepewnością władz i chwiejnością podejmowanych wówczas decyzji, nie pozwoliły rozwiązać ważnych, specyficznych dla tego kraju problemów, jak:

– funkcjonowanie nienaturalnych dla Białorusi, bardzo dużych przedsiębiorstw przemysłowych – monopolistów, produkujących dawniej dla potrzeb całego ZSRR²⁶. Po upadku ZSRR przedsiębiorstwa te znalazły się w trudnej sytuacji, ponieważ pozostały silnie uzależnione od dostaw tanich surowców i materiałów z Rosji oraz od rosyjskich rynków zbytu i produkowały wyroby mało konkurencyjne. Ich moce produkcyjne okazały się o wiele wyższe od realnego zapotrzebowania²⁷, a zatrudnienie było zbyt wysokie²⁸;

– kontynuacja nieefektywnego modelu „kolchozowo-sowchozowego” w rolnictwie i brak prywatyzacji użytków rolnych. W latach 1990–1995 liczba państwowych i spółdzielczych przedsiębiorstw rolnych i areał użytkowanej przez nie ziemi praktycznie nie uległ zmianie, natomiast bardzo nieliczne prywatne gospodarstwa rolne posiadały zaledwie 0,6% ogólnego areału użytków rolnych²⁹;

– niedostosowanie prawa gospodarczego do warunków gospodarki rynkowej, w tym niedostateczna ochrona własności prywatnej;

– szczodre subsydiowanie budżetowe, podtrzymujące nierentowne przedsiębiorstwa państwowe. Udział przedsiębiorstw deficytowych zwiększył się w tym okresie z 5,3% w 1991 r. do 17,9% w 1995 r.³⁰

Pomimo licznych niedostatków i niedoskonałości, pierwszy etap reform zasługuje w sumie na pozytywną ocenę, tym wyższą, jeśli wziąć pod uwagę wyjątkowo trudne warunki startu. Postępowy charakter wprowadzonych wówczas przemian nie może ulegać wątpliwości, zmierzały bowiem one ku demokratycznemu systemowi rynkowemu, kreując załóżki nadziei na przejście w przyszłości do zachodniego modelu rozwoju gospodarki i społeczeństwa.

W połowie lat 1990. sytuacja polityczna i gospodarcza Białorusi uległa poważnym zmianom. Zapoczątkowało je uchwalenie konstytucji w 1994 r., na podstawie której odbyły się w tymże roku wybory pierwszego prezydenta państwa. Wygrał je wspomniany już Alaksandr Łukaszenka (Aleksandr Grigoriewicz Łuka-

²⁶ Na przykład: Mińska Fabryka Traktorów, Zakłady Samochodowe w Mińsku, Zakłady Telewizyjne „Gorizont”, Zakłady Elektroniczne „Integral” w Mińsku, Fabryka Maszyn Rolniczych w Homlu, Zakłady Tkanin Bawełnianych w Baranowicach i in. Przedsiębiorstwa te stanowiły dziedzictwo tzw. gigantomanii – tendencji znanej również w Polsce w okresie PRL-u. Białoruś z tym reliktem przeszłości nie uporała się do dzisiaj.

²⁷ Na przykład: wykorzystanie zdolności produkcji telewizorów spadło z 98,4% w 1990 r. do 17,6% w 1995 r., traktorów analogicznie ze 100% do 27,5%, samochodów ciężarowych z 89,4% do 28,3%, tkanin wełnianych z 92,4% do 14,8% (*Promyšlennost' Respubliki Belarus. Statističeskij sbornik*, Ministerstwo statistiki i analiza Respubliki Belarus, Minsk 2001, s. 45).

²⁸ Ukryte bezrobocie w tych przedsiębiorstwach sięgało 25–30% załogi, a w niektórych przypadkach nawet 50% (A. N. Kovtunenکو, *Vozmožnyje puti obespečenija transformacyi i effektivnogo razvitiija ekonomiki Respubliki Belarus*, „Belorusskaja ekonomika: analiz, prognoz, regulirovanije”, *Ekonomičeskij bulleten NIEI*, 2003, № 8, s. 13).

²⁹ *Selskoje choziajstvo Respubliki Belarus. Statističeskij sbornik*, Ministerstwo statistiki i analiza Respubliki Belarus, Minsk 2001, s. 53.

³⁰ *Respublika Belarus. Statističeskij jeżegodnik 2001*, Ministerstwo statistiki i analiza Respubliki Belarus, Minsk 2001, s. 442.

szenka) – były przeciwnik rozpadu ZSRR i zwolennik ścisłej współpracy z Rosją. Jego kompetencje, bardzo szerokie już na początku kadencji, znacznie się jeszcze poszerzyły w wyniku zmian wprowadzonych do konstytucji na podstawie ogólnokrajowych referendum z 1995 r., 1996 r.³¹ i 2004 r.³² Prezydent często korzystał z konstytucyjnych możliwości wydawania dekretów i rozporządzeń, szczególnie regulujących poszczególne zagadnienia gospodarcze, a także inicjował uchwalanie ustaw istotnie korygujących ustrój ekonomiczny państwa. Już w 1994 r. został przyjęty „Program przedsięwzięć niezbędnych do wyjścia gospodarki Białorusi ze stanu kryzysowego” modyfikujący bieg reform w kierunku ponownej centralizacji. Rozpoczął się nowy etap, w którym białoruska transformacja stała się procesem nietypowym, wewnątrznie sprzecznym i znacznie różniącym się od przemian zachodzących w pozostałych państwach postkomunistycznych, w tym również u sąsiadów z WNP. Jego charakter dobrze oddaje następująca opinia: „w drugiej połowie lat 1990., władze białoruskie wykreowały wizerunek kraju jako pierwszej linii obrony przed ‘zakusami’ NATO i prawosławnej Słowiańszczyzny Wschodniej przed ‘zdemoralizowaną i liberalną’ kulturą Zachodu. Utrzymując stabilny poziom jednych z najlepszych wskaźników rozwoju gospodarczego wśród krajów WNP, Białoruś znajduje się jednocześnie na drodze hamującej postęp technologiczny, a co za tym idzie i cywilizacyjny, wbrew wszystkim tendencjom światowym i historycznemu doświadczeniu nastąpił także powrót do quasi-planowej gospodarki socjalistycznej”³³. Etap ten trwa aż do chwili obecnej, chociaż w ostatnim czasie pojawia się coraz więcej oznak jego końca.

W polityce gospodarczej nastąpił nawrót do instrumentarium charakterystycznego dla „realnego socjalizmu”, zgodnego z koncepcją ideologii państwowej, lansowanej przez prezydenta w celu umacniania panującego układu władzy. Ustanowiony wówczas i do dziś obowiązujący model *sui generis* „neosocjalizmu” stanowi jedyną w swoim rodzaju kombinację administracyjno-nakazowych i parametryczno-rynkowych instrumentów regulowania procesu gospodarczego. Ma ona zagwarantować stabilny, efektywny i prospołecznie zorientowany rozwój społeczno-gospodarczy. Według swoich twórców model ten: „odzwierciedla specyfikę historii państwa, tradycję narodu i jego mentalność, w której przeważają takie cechy, jak: kolektywizm i skłonność do pomocy społecznej oraz sprawiedliwość społeczna. Wyklucza natomiast takie elementy, jak: egocentryzm, eksploatacja pracy żywej, wysokie bezrobocie, duże zróżnicowanie społeczeń-

³¹ Społeczność międzynarodowa nie uznała wyników tego głosowania, ponieważ zostało rozpisane z naruszeniem obowiązującej wówczas konstytucji, a jego wyniki sfałszowano.

³² To referendum usunęło z konstytucji zakaz pełnienia funkcji prezydenta przez tę samą osobę dłużej niż przez dwie kolejne kadencje. Dzięki niemu Łukaszenka mógł kandydować (i zwyciężyć) w wyborach w 2006 r. i 2010 r.

³³ R. Foks, *Białoruś a procesy integracyjne w Europie – aspekt geopolityczny*, [w:] W. Karaszewski, S. Kunikowski (red.), *Polityka rozwoju Europy Środkowowschodniej. Aspekty makroekonomiczne i regionalne*, Oficyna Wydawnicza „Lega”, Włocławek 2006, s. 157–158.

stwa pod względem dochodów”³⁴. Trudno to zrozumieć, ale model ten zdaje się satysfakcjonować wielu obywateli, ciągle przywiązanych do „minionej epoki”, a nawet wierzących w możliwość restauracji „radzieckiego dobrobytu”³⁵. Jego prawną podstawę stanowiły liczne dekrety i rozporządzenia prezydenta, jak m.in.: „O przedsięwzięciach w celu udoskonalenia własności państwowej” (1995), „O uporządkowaniu dysponowania majątkiem państwowym” (1995), „O szczególnym uprawnieniu (złotej akcji) państwa do udziału w zarządzaniu spółkami akcyjnymi” (1997), „O obiektach, które znajdują się wyłącznie we własności państwowej” (1998). Wdrożenie ich do praktyki spowodowało:

- znaczne spowolnienie procesu prywatyzacji; liczba odpaństwowionych w skali jednego roku podmiotów spadła z 488 w 1996 r. do 46 w 2005 r. Udział sektora prywatnego w wytworzonym PKB rósł powoli, osiągając w 2010 r. zaledwie 30%, co stanowiło jeden z najniższych wskaźników wśród wszystkich państw postkomunistycznych (mniejszym wyróżniał się tylko Turkmenistan, w którym udział ten szacowano na 25%)³⁶;

- recentralizację państwowego zarządzania gospodarczego. Ponownie pojawiły się obligatoryjne „zadania planowe” i „subotniki”. W nowym kodeksie prawa cywilnego (1999 r.) utrzymano zasadę, że mienie komunalne (majątek jednostek administracyjno-terytorialnych) stanowi część własności państwowej³⁷.

³⁴ *Nacyonalnaja strategija...*, s. 13.

³⁵ Według badań przeprowadzonych przez białoruski Niezależny Instytut Badań Politycznych i Społeczno-Ekonomicznych w sierpniu 2006 r. na prezydenta Łukaszenkę gotowych było zagłosować 54,9% ankietowanych, dla 66% dobrobyt materialny był ważniejszy od demokracji, a dla 48,5% poprawa sytuacji ekonomicznej była ważniejsza niż niepodległość (przeciwego zdania było 41,9%). Aż 41,5% ankietowanych stwierdziło, że Białorusini nie różnią się wcale od Rosjan. Cyt. za: R. Sadowski, *Białoruś 2006. Raport*, Ośrodek Studiów Wschodnich, Warszawa 2007, [www.osw.waw.pl], 17.03.2007. Podobne badanie przeprowadzone 3 lata później (sierpień 2009 r.) wykazało nieco mniejsze poparcie dla Łukaszenki: zagłosowanie na niego deklarowało 42,9% ankietowanych (na kandydata opozycji 25,2%). Jednocześnie niemal połowa badanych (48,4%) uważała, że wybór Łukaszenki na prezydenta „przyniósł krajowi więcej korzyści niż szkód” (przeciwego zdania było 21,7%). Niemal tyle samo odpowiedziało twierdząc na pytanie: „czy koncentracja praktycznie całej władzy w rękach Łukaszenki jest korzystna dla Białorusi?” Ponad 71% respondentów określiło swój stosunek do Rosji jako „bardzo dobry” lub „w zasadzie dobry”, a 80% nie uważało jej za zagranicę. Cyt. za: *Omówienie badania NISEPI*, [http://www.euractiv.pl/rozszerzenie/artikul/nabialorusi...], 12.12.2010. W ostatnich wyborach prezydenckich (19.12.2010 r.) na Łukaszenkę głosowało, według oficjalnych danych, 79,65% wyborców. Zdaniem opozycji, wybory te zostały sfałszowane, a protesty przeciwko temu władze brutalnie stłumiły. W odpowiedzi UE wznowiła sankcje wizowe wobec 158 przedstawicieli reżimu prezydenta Łukaszenki, natomiast nie nałożyła na Białoruś sankcji ekonomicznych.

³⁶ Według szacunków EBRD, [http://www.ebrd.com/downloads/research/transition/tr10.pdf].

³⁷ W prawie cywilnym Białorusi przyjęto, że istnieje własność państwowa i prywatna. Pierwsza dzieli się na własność republiki (jej podmiotem jest Republika Białoruś) i własność komunalną (jej podmiotami są jednostki administracyjno-terytorialne). Druga może mieć charakter indywidualny (własność osób fizycznych) lub zbiorowy (własność różnego rodzaju spółek i innych niepaństwowych osób prawnych).

Państwo zagwarantowało sobie skuteczny nadzór nad spółkami akcyjnymi za pośrednictwem tzw. prawa złotej akcji (w latach 1997–2006);

– znaczne zwiększenie zakresu subsydiowania przez państwo nierentownych przedsiębiorstw państwowych. Udział podmiotów deficytowych wzrósł do 33,4% w 2001 r., po czym obniżył się, lecz jeszcze w 2009 r. wynosił 7,6%³⁸;

– brak reform i w związku z tym pogorszenie efektywności rolnictwa. Doszło do tego, że w 2001 r. aż 59,3% podmiotów tego sektora poniosło straty, a produkcja rolnicza dopiero w 2008 r. przekroczyła poziom z 1990 r.³⁹ Liczba prywatnych gospodarstw rolnych, która osiągnęła maksimum w 1996 r. (3029 podmiotów), systematycznie spadała, wynosząc w 2000 r. już tylko 2651, a w 2009 r. 2227, z czego czynną działalność prowadziło 1768 podmiotów⁴⁰. Natomiast areał użytków rolnych, będących w posiadaniu tych gospodarstw, wzrósł z 53,1 tys. ha w 1996 r. (ok. 0,6% ogólnego areału użytków rolnych) do 103 tys. ha w 2009 r. (ok. 1,2%)⁴¹;

– utrzymywanie się niestabilnej sytuacji na rynku pieniężno-kredytowym. Wprawdzie hiperinflacja z lat 1993–1994 została opanowana, jednak przez cały omawiany okres (z wyjątkiem 2006 r.) stopa inflacji utrzymywała się na poziomie dwucyfrowym. Indeks cen konsumpcyjnych, liczony metodą grudzień do grudnia, w 1995 r. wyniósł 344%. W kolejnych latach na przemian rósł i obniżał się, osiągając maksimum (351,2%) w 1999 r., a minimum (109%) w 2006 r. (w 2009 r. wynosił 111,1%)⁴². Tak duże i wysoce zmienne wskaźniki inflacji świadczą o poważnym naruszeniu równowagi makroekonomicznej;

– niskie nakłady inwestycyjne, a w tym szczególnie mały napływ bezpośrednich inwestycji zagranicznych. Stopa inwestycji (udział nakładów inwestycyjnych na środki trwałe w PKB) na początku lat 2000. kształtowała się poniżej 20% (w 2002 r. wynosiła zaledwie 17,2%)⁴³, co nie mogło wystarczyć dla utrzymania stabilnej dynamiki wzrostu gospodarczego. Później wskaźnik ten udało się znacznie poprawić (w 2009 r. wynosił 31,7%), lecz napływ kapitału zagranicznego w całym analizowanym okresie był *per capita* najmniejszy spośród wszystkich krajów sąsiednich, z wyjątkiem Rosji (tabela 4). Zdecydowanie najwięcej inwestycji zagranicznych napłynęło na Białoruś z Rosji (36,2%).

Jest faktem zaskakującym, że właśnie wtedy, gdy recesja była już bliska końca, nastąpiło zahamowanie procesu transformacji, a w pewnych dziedzinach nawet wycofanie się na wcześniejsze pozycje. Pomimo to gospodarka rozwijała się; od 1996 r. Białoruś nieprzerwanie osiągała przyrost realnego PKB, niekiedy imponująco wysoki: 10,4% w 1997 r., 11,4% w 2004 r., 10,0% w 2006 r., 10,2%

³⁸ *Republic of Belarus...*, s. 485.

³⁹ Tamże, s. 34.

⁴⁰ *Selskoje choziajstvo...*, s. 129.

⁴¹ *Republic of Belarus...*, s. 287.

⁴² Tamże, s. 32–33.

⁴³ *Investiciji i stroitelstvo...*, s. 15, 80.

w 2008 r.⁴⁴ Najslabszymi pod tym względem okazały się lata kryzysu rosyjskiego i aktualnego globalnego kryzysu finansowego, jednak nawet wówczas Białoruś nie weszła w recesję, odnotowując niewielkie, ale dodatnie wskaźniki wzrostu gospodarczego. Stosunkowo stabilnej gospodarce towarzyszyły takie zjawiska, jak: wyjątkowo niskie bezrobocie⁴⁵, dość systematyczny i wyrównany wzrost dochodów realnych ludności⁴⁶, niewielkie rozwarstwienie dochodowe społeczeństwa⁴⁷ i nieduże dysproporcje w rozwoju regionalnym.

Tabela 4

Bezpośrednie inwestycje zagraniczne Białorusi na tle państw sąsiadujących,
według wartości skumulowanej, za lata 1989–2008

Państwo	Ogółem, mln USD	Na 1 mieszkańca, USD
Białoruś	6 708	694
Litwa	9 331	2 779
Łotwa	8 759	3 857
Polska	111 529	2 927
Rosja	43 108	304
Ukraina	40 753	889

Źródło: na podstawie *Transition report 2009. Transition in crisis?*, EBRD, London 2009, Annex 1.1 Macroeconomic performance tables, s. 27.

Zestawienie, z jednej strony – niewątpliwego faktu zahamowania procesu transformacji i z drugiej – dość stabilnego i w miarę zrównoważonego rozwoju społeczno-gospodarczego, ukazuje nietypowość realizowanej na Białorusi strategii rozwoju, trudnej do przekonującego wyjaśnienia. Specyficzny model tych przemian znajdował początkowo uznanie i poparcie większości krajowych analityków. Podkreślali oni, że nauka ekonomii nie mogła opracować dojrzałej teorii wyjaśniającej przekształcanie się systemów nakazowo-rozdzielczych w rynkowe, ponieważ brakowało jakichkolwiek doświadczeń w tym zakresie. Według nich

⁴⁴ Duże przyrosty PKB Białorusi stały się przedmiotem bardzo różnych interpretacji, wśród których znalazły się także pozytywne oceny białoruskiego „sukcesu gospodarczego”. Jedną z nich sformułował znany komentator brytyjski J. Steele, pisząc w artykule pt. „Słowiański Castro”, że „Łukaszenka doprowadził wszystko do ładu”, a Białoruś to: „jedyne kraj poradziecki który utrzymał większościowy udział państwa w gospodarce i ma niezłe wyniki” („The Guardian”, 10.03.2006, przedruk w jęz. polskim, „Forum” 2006, nr 12, s. 89).

⁴⁵ Stopa bezrobocia rejestrowanego wahała się w granicach od 2,9% w 1995 r. do 0,9% w 2009 r. (*Social conditions...*, s. 69).

⁴⁶ Realne dochody ludności do dyspozycji rosły co roku, chociaż w różnym tempie: najwolniej w latach 2001–2003, najszybciej w latach 2003–2006.

⁴⁷ Współczynnik Gini – wskaźnik odzwierciedlający rozwarstwienie dochodów w społeczeństwie, który w państwach postkomunistycznych rósł bardzo szybko, na Białorusi był wyjątkowo niski i zwiększał się powoli; w 2007 r. wynosił 0,27, podczas gdy w Rosji 0,42. Zob.: *Education on for Some More than Others?*, UNICEF Regional Office for CEE and CIS, Geneva 2007, s. 28; *Strategy of Belarus*, Document of the EBRD, [<http://www.ebrd.com/Russian/downloads/country/strategu/Belarus/pdf>], s. 19.

reformy realizowane w państwach postsocjalistycznych metodą „prób i błędów” przyniosły w większości negatywne rezultaty, szczególnie w przypadku tzw. terapii szokowej. W państwach tych „bolszewizm komunistów został zastąpiony bolszewizmem radykalnych reformatorów” i przynajmniej przez 10 pierwszych lat transformacji nie osiągnęły one niczego istotnego z punktu widzenia dobrobytu społeczeństwa jako całości, skazując przeważającą część swych obywateli na biedę i cierpienia. Natomiast Białoruś wybrała inną drogę – strategię przemian ewolucyjnych. Wybór ten – ich zdaniem – był słuszny, ponieważ⁴⁸:

– w przeciwieństwie do Polski i innych państw Europy Środkowo-Wschodniej, Białoruś nie posiadała historycznie ukształtowanych atrybutów państwa suwerennego;

– Białoruś nie dysponowała własnym systemem zarządzania gospodarką krajową, do 1991 r. decyzje w tym zakresie były podejmowane w Moskwie;

– gospodarka białoruska przez ponad siedem dekad stanowiła element systemu gospodarczego byłego ZSRR, w związku z czym jej struktura produkcyjna nie odpowiadała strukturze popytu wewnętrznego i potrzebom rynku krajowego, którego zresztą dawniej nie było;

– naród białoruski stanowił organiczną część narodu radzieckiego, od kilku pokoleń był wychowywany w duchu wartości kolektywistycznych i internacjonalistycznych, wskutek czego przyswoił sobie mentalność socjalistyczną, sprzeczną z wartościami demokratycznego systemu rynkowego.

Powyższą argumentację trudno odrzucić, ponieważ niektóre jej przesłanki są prawdziwe. Nie można jej jednak uznać za wystarczające usprawiedliwienie dla wyhamowania procesu transformacyjnego. Nie ulega bowiem wątpliwości, że przez cały okres transformacji postęp reform na Białorusi był bardzo słaby. Ze wszystkich analiz porównawczych opracowywanych przez instytucje i organizacje międzynarodowe wynika, że państwo to pod omawianym względem zajmowało zawsze jedno z ostatnich miejsc wśród wszystkich 29 państw postkomunistycznych⁴⁹.

Pogłębiający się deficyt reform, widoczny zwłaszcza na tle państw sąsiednich, coraz bardziej niepokoił postępową część białoruskich ekonomistów i przed-

⁴⁸ L. M. Kriukov, *Regionalne procesy transformacji rynkowej na Białorusi*, [w:] *Przedsiębiorczość i innowacyjność jako czynniki rozwoju regionalnego i lokalnego*, red. W. Kosiedowski, Oficyna Wydawnicza „Lega”, Włocławek 2002, s. 102.

⁴⁹ Przekonująco dowodzą tego coroczne „Raporty o transformacji” (Transition Reports) publikowane przez Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju (EBRD). Według ostatniego z nich, w 2010 r. Białoruś zajmowała pod względem zaawansowania procesu transformacji 28. miejsce, wyprzedzając jedynie Turkmenistan. Stwierdzono w tym opracowaniu całkowity brak reform w zakresie infrastruktury (ocena „1” w skali od „1” do „4+”, co oznacza brak zmian w stosunku do okresu panowania systemu nakazowo-rozdziałczego). Bardzo nisko (na „2–”) oceniono tzw. dużą prywatyzację oraz restrukturyzację sektora publicznego, natomiast najwyższą w tym przypadku notę („3+” uzyskała liberalizacja cen. Zob.: *Transition Report 2010. Recovery and Reform*, EBRD, London, November 2010, s. 4, [<http://www.ebrd.com/downloads/research/transition/tr10.pdf>].

siębiorców. W związku z tym pojawiły się głosy krytyczne wobec panującego modelu gospodarki, podkreślające jego niedostateczną efektywność. Stopniowo zyskiwał na popularności pogląd, że charakterystyczne dla tego modelu metody bezpośredniego, scentralizowanego, państwowego zarządzania wyczerpują swe możliwości regulacyjne i należy je zastąpić mechanizmami rynkowymi. Zastrzeżenia dotyczą przede wszystkim⁵⁰:

- bardzo powolnej prywatyzacji,
- braku ukształtowanej systemowo infrastruktury prawnej, regulującej stosunki rynkowe,
- niewystarczających warunków rozwoju sektora przedsiębiorstw małych i średnich,
- ukrytego bezrobocia,
- wysokiej materiał- i energochłonności produkcji,
- nadmiernie rozbudowanej działalności socjalnej przedsiębiorstw,
- braku restrukturyzacji wielkich przedsiębiorstw,
- niskich nakładów inwestycyjnych.

Głosy te długo były ignorowane przez władze, które do dzisiaj konsekwentnie demonstrują swe przywiązanie do „społecznie zorientowanej gospodarki rynkowej”. Trzeba jednak zauważyć, że w ostatnich kilku latach dokonano pewnych modyfikacji systemowych, idących w pożądanym kierunku. W końcu 2005 r. utworzono giełdę towarowo-surowcową, której obroty szybko rosły. W 2006 r. ograniczono prawo tzw. „złotej akcji”, które pozwalało państwu sprawować kontrolę w sprywatyzowanych przedsiębiorstwach, a w 2008 r. prawo to całkowicie zniesiono. Uproszczono system podatkowy, co korzystnie wpłynęło zwłaszcza na rozwój małej przedsiębiorczości oraz na firmy zlokalizowane w małych, prowincjonalnych miejscowościach. Dokonano także pewnych kroków deregulacyjnych: uproszczono rejestrację nieruchomości, skrócono procedurę rejestracji przedsiębiorstw i przedsiębiorców indywidualnych do jednego dnia, częściowo zliberalizowano ceny i stopy procentowe, zwiększono maksymalny udział kapitału zagranicznego w kapitale całkowitym przedsiębiorstwa do 50%, ujednolicono zasady ubezpieczenia depozytów w bankach państwowych i prywatnych. Dzięki temu udało się nieco przyspieszyć proces prywatyzacji i w związku z tym zwiększyć napływ kapitału zagranicznego. Bezpośrednie inwestycje zagraniczne zwiększały się średniorocznie z 0,9% PKB w latach 2004–2006 do 3,8% PKB w latach 2007–2008⁵¹. Pojawiło się więcej banków prywatnych, co poprawiło dostęp do kredytów. Wszystko to spowodowało dynamiczny wzrost liczby małych podmiotów gospodarczych, która w latach 2000–2009 zwiększyła się blisko trzykrotnie (tylko w latach 2007–2009 wzrosła o 45%), a ich udział w wytwarzaniu PKB

⁵⁰ *Belarussskaja ekonomika: analiz, prognoz, regulirovanije*, Ekonomiceškij buleten NIEI, 2003, № 8(74).

⁵¹ Nastąpiło to jednak głównie dzięki kilku dużym prywatyzacjom, a przede wszystkim sprzedaży 50% akcji spółki „Beltransgaz” rosyjskiemu „Gazpromowi” za kwotę 2,5 mld USD.

wzrósł do 11,4%⁵². W rezultacie tych dokonań Białoruś wydatnie poprawiła swoją pozycję w międzynarodowym rankingu warunków przedsiębiorczości Banku Światowego (Doing Business): w 2008 r. zajmowała 115 miejsce, rok później już 82., a w 2010 r. awansowała na 58., otrzymując wysoką punktację w kategoriach – organizacja biznesu, rejestracja własności i gwarancje dochowania umów⁵³.

Wspomniane zmiany miały jednak jedynie powierzchowny charakter i nie umniejszyły dominującej roli państwa w białoruskim systemie gospodarczym. W dalszym ciągu władze centralne szeroko stosują regulację bezpośrednią za pomocą obligatoryjnych wskaźników dyrektywnych, a system podatkowy wyróżnia się wysoką presją fiskalną. Żadnych reform nie wprowadzono w sektorach ubezpieczeniowym i infrastrukturalnym, które do dzisiaj funkcjonują praktycznie tak samo jak w epoce „realnego socjalizmu”. Dotyczy to również ubezpieczeń społecznych. Jak stwierdza jeden z dokumentów EBRD: „Białoruś należy do tych państw, które osiągnęły najmniejsze postępy w dziedzinie przejścia do ekonomiki rynkowej”⁵⁴.

Dynamika rozwoju

Podobnie jak w innych państwach transformacji systemowej, początkowy etap wprowadzanych na Białorusi reform charakteryzował się recesją gospodarczą. W 1990 r., po raz pierwszy od zakończenia II wojny światowej, realny PKB spadł w porównaniu do roku poprzedniego (–3%), *nota bene* po bardzo korzystnym roku 1989 (wzrost PKB o 8%)⁵⁵. Zwraca uwagę fakt, że spadek ten był wynikiem znacznego skurczenia się produkcji rolnej (o 8,7%), podczas gdy produkcja przemysłowa odnotowała jeszcze pewien wzrost (2,1%) i dopiero w 1991 r. weszła w stan kryzysowy⁵⁶.

Recesja gospodarki białoruskiej trwała 6 lat (tabela 5). W najgorszym pod tym względem 1994 r. PKB spadł o 12,6%. Trzeba jednak przyznać, że załamanie to było znacznie łagodniejsze niż w innych państwach b. ZSRR. Było też nieco tylko dłuższe niż na Litwie i Łotwie, a znacznie krótsze niż na Ukrainie, a także w Rosji. Na Litwie największy spadek PKB w skali jednego roku miał miejsce w 1992 r. i wynosił –21,3%, na Łotwie –34,9 w 1992 r., w Rosji w 1992 r. –14,5%, na Ukrainie w 1994 r. –23,0%. Natomiast w porównaniu z Polską recesja białoruska była i głębsza i dłuższa.

⁵² *Small Business in the Republic of Belarus 2010. Statistical Data Book*, National Statistical Committee of the Republic of Belarus, Minsk 2009, s. 14.

⁵³ Cyt. za: *Strategy of Belarus...*, s. 19.

⁵⁴ Tamże, s. 24.

⁵⁵ Dane te pochodzą z *Transition Report 1999. Ten years of transition*, EBRD, London 1999, s. 73. Statystyka państwowa Białorusi podaje wskaźniki makroekonomiczne w zasadzie od 1991 r.

⁵⁶ *Republic of Belarus 2001. Statistical yearbook*, Ministry of Statistics and Analyses of the Republic of Belarus, Minsk 2009, s. 49.

Tabela 5

Wskaźniki tempa wzrostu/spadku realnego PKB Białorusi i państw sąsiednich
w latach 1990–2009, w % do roku poprzedniego

Rok	Białoruś	Litwa	Łotwa	Polska	Rosja	Ukraina
1990	–3,0	–5,0	2,9	–11,6	–4,0	–3,4
1991	–1,2	–6,2	–10,4	–7,0	–5,0	–11,6
1992	–9,6	–21,3	–34,9	2,6	–14,5	–13,7
1993	–7,6	–16,6	–14,9	3,8	–8,7	–14,2
1994	–12,6	–9,5	0,6	5,2	–12,7	–23,0
1995	–10,4	3,5	–0,8	7,0	–4,1	–12,2
1996	2,8	4,9	3,3	6,1	–3,5	–10,0
1997	10,4	7,4	8,6	6,9	0,8	–3,2
1998	8,3	5,2	3,6	4,8	–4,6	–1,7
1999	1,5	0,0	1,5	3,5	0,0	–2,5
2000	5,8	4,2	6,9	4,3	10,0	5,9
2001	4,7	6,7	8,0	1,2	5,1	9,2
2002	5,0	6,9	6,5	1,4	4,7	5,2
2003	7,4	10,2	7,2	3,9	7,4	9,6
2004	11,4	7,4	8,7	5,3	7,1	12,1
2005	9,4	7,8	10,6	3,6	6,4	2,7
2006	10,0	7,8	12,2	6,2	7,7	7,3
2007	8,2	9,8	10,0	6,8	8,1	7,9
2008	10,2	2,8	–4,2	5,0	5,6	2,3
2009	0,2	–14,8	–18,0	1,7	–7,9	–15,9
2008:1989 (1989 = 100)	161	120	118	178	108	70

Źródło: *Transition report 1999. Ten years of transition*, EBRD, London 1999, Annex 3.1: Macroeconomic performance tables, s. 73; *Transition report 2009. Transition in crisis?*, EBRD, London 2009, Annex 1.1: Macroeconomic performance tables, s. 21; Eurostat [<http://eurostat.ec.europa.eu>], Statscommittee of the CIS [<http://www.cisstat.org>].

Podkreślenia wymaga fakt, że Białoruś, podobnie jak Polska, wbrew licznym prognozom, uniknęła recesji w okresie ostatniego kryzysu światowego, odnotowując w 2009 r., jako tylko jedno z czterech państw europejskich, dodatni wskaźnik wzrostu gospodarczego⁵⁷. Sukces ten jest szczególnie wymowny na tle państw sąsiadujących, z których wszystkie (z wyjątkiem wspomnianej Polski) odnotowały głębokie załamanie: w 2009 r. w porównaniu do 2008 r. PKB Litwy spadł o 14,8%, Łotwy – 18,0%, Rosji – 7,9%, Ukrainy – 15,9%.

Dzięki stosunkowo wysokiemu tempu wzrostu gospodarczego (w ostatnim dziesięcioleciu ok. 8% średniorocznie) Białoruś sprawnie przezwyciężyła kryzys transformacyjny z pierwszej połowy lat 1990. i nadrobiła częściowo dystans do

⁵⁷ Oprócz Białorusi i Polski państwami tymi były Albania i Kosowo. Natomiast spośród państw członkowskich WNP wzrost realnego PKB odnotowały, oprócz wspomnianej Białorusi, państwa: Azerbejdżan, Kazachstan, Kirgistan, Tadżykistan, Turkmenistan i Uzbekistan (*World Economic and Financial Surveys. World Economic Outlook*, IMF, Washington D.C., October 2010, s. 75, 84).

krajów rozwiniętych, dochodząc do poziomu najsłabszych gospodarczo państw Unii Europejskiej. W 2007 r. wytworzony w tym kraju PKB *per capita*, obliczony z uwzględnieniem parytetu siły nabywczej, stanowił 36,1% średniej UE 27 (w Bułgarii 38,1%, Rumunii 40,7%)⁵⁸. Jednocześnie, Białoruś pod tym względem przewyższała średnią WNP, a szczególnie swą południową sąsiadkę – Ukrainę (tabela 6).

Tabela 6

PKB PPP *per capita* Białorusi na tle państw sąsiednich, w % średniej UE 27 i WNP, 2007 r.

Państwo	tys. USD PPP	UE 27 = 100	WNP = 100
Białoruś	10,8	36,1	103,3
Litwa	17,6	58,5	167,5
Łotwa	16,4	54,5	156,1
Polska	16,0	53,2	152,3
Rosja	14,7	48,9	140,0
Ukraina	6,9	23,0	65,9
UE 27	30,0	100,0	286,2
WNP	10,5	34,9	100,0

Źródło: oprac. własne na podstawie danych *Human Development Report 2009*, UNDP, Palgrave Macmillan, New York 2009, s. 172–173, 192–193.

Korzystne dla Białorusi wnioski wypływają także z analizy skumulowanych wskaźników wzrostu gospodarczego, publikowanych przez EBRD. Według nich, dynamika ta na Białorusi była znacznie wyższa od przeciętnej dla wszystkich państw transformacji systemowej (wykres 1). Białoruś już w 2003 r. odbudowała poziom realnego PKB z 1989 r., podczas gdy Litwie i Łotwie udało się to dopiero dwa lata później, Rosji trzy lata później, a na Ukrainie do chwili obecnej PKB niewiele tylko przekracza połowę stanu sprzed 20 lat, czyli sprzed uruchomienia procesu transformacji⁵⁹.

Dynamiczny wzrost gospodarczy sprawia, że Białoruś pod względem poziomu rozwoju zajmuje niezłe pozycje w rankingach międzynarodowych. Według raportów o rozwoju społecznym (*Human Development Report*) Programu Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju (UNDP), Białoruś od 2005 r. należy do grupy państw o wysokim poziomie rozwoju (wcześniej mieściła się w grupie państw średnio rozwiniętych). W 2010 r. zajmowała 61. miejsce w zbiorowości 169 państw objętych badaniem (tabela 7). Była to najwyższa pozycja spośród krajów członkowskich WNP.

⁵⁸ Obecnie, w związku ze skutkami światowego kryzysu finansowego, Białoruś pod tym względem wyprzedziła Bułgarię.

⁵⁹ Trudno w to uwierzyć, ale realny PKB Ukrainy w 2009 r. stanowił tylko 60% poziomu z 1989 r. (!). W bieżącym roku, w związku z kryzysem, wskaźnik ten jest jeszcze niższy.

Wykres 1.

Źródło: *Transition Report 2009. Transition in crisis?*, EBRD, London 2009.

Tabela 7

Wskaźniki rozwoju społecznego (Human Development Index) Białorusi na tle państw sąsiednich

Państwo	1990	1995	2000	2005	2010		
					HDI	lokata*	klasa poziomu
Białoruś	.	.	.	0,706	0,732	61	wysoka
Litwa	0,709	0,677	0,730	0,775	0,783	44	wysoka
Łotwa	0,679	0,652	0,709	0,763	0,769	48	wysoka
Polska	0,683	0,710	0,753	0,775	0,795	41	b. wysoka
Rosja	0,692	0,644	0,662	0,693	0,719	65	wysoka
Ukraina	0,690	0,644	0,649	0,696	0,710	69	wysoka

* W rankingu 169 państw. Lokaty 1–42 zajmują państwa o bardzo wysokim poziomie rozwoju społecznego, 43–85 wysokim, 86–127 średnim, 128–169 niskim.

Źródło: *Human Development Report 2010*, UNDP, New York 2010, s. 148–149.

Stosunkowo korzystne wyniki gospodarki białoruskiej nasuwają pytania o ich przyczyny. Zastanawiając się nad tą sprawą, wielu analityków wybiera najprostsze wyjaśnienie – poddawanie w wątpliwość wiarygodności białoruskich danych statystycznych. Trudno zająć w tej kwestii jednoznaczne stanowisko, bowiem, z jednej strony – nie ma dowodów na świadome fałszowanie tych danych, a z drugiej – nie sposób także udowodnić, że takie praktyki nie miały miejsca. Wskaźniki przytoczone w niniejszym artykule w większości pochodzą z uznanych źródeł międzynarodowych. Przemawia to za ich wiarygodnością, ale także nie wyklu-

cza możliwości takich czy innych manipulacji, tym bardziej, że jak zawsze, wyjściową podstawą tych źródeł są dane gromadzone i opracowywane przez statystyki krajowe. Alternatywne w stosunku do tych ostatnich zbiory informacji nie istnieją, nie pozostaje zatem nic innego, jak korzystanie z tych, które są dostępne. Należy dodać, że taka sytuacja w badaniach ekonomicznych nie jest wyjątkiem.

Inną, często spotykaną próbą wytłumaczenia dynamiki gospodarczej Białorusi jest powoływanie się na szczególne korzyści odnoszone przez ten kraj z tytułu ścisłej współpracy z Rosją. W przeciwieństwie do poprzedniego argumentu, występowanie tego czynnika nie ulega wątpliwości, chociaż trudno go dokładnie określić. Niewątpliwie, Białoruś zręcznie wykorzystuje swoje położenie geopolityczne dla celów ekonomicznych. Świadcząc dla Rosji istotne usługi w sferze militarnej w ramach wspólnej polityki obronnej i wspólnej przestrzeni obronnej, otrzymuje od niej znaczące wsparcie gospodarcze. Polega ono głównie na dużych dostawach surowców energetycznych, zwolnionych od cła i sprzedawanych po cenach znacznie obniżonych w stosunku do cen rynkowych. Importowany na uprzywilejowanych warunkach gaz ziemny pozwala Białorusi pokryć 85% swoich potrzeb energetycznych, zaś sprowadzana z Rosji ropa naftowa nie tylko pokrywa całą resztę tych potrzeb⁶⁰, lecz w dużych ilościach jest reeksportowana w formie przetworzonej na Zachód (również do Polski) po cenach rynkowych⁶¹. Trudno oszacować uzyskane z tego tytułu dochody, jednak, według źródeł białoruskich, tylko sprzedaż produktów naftowych przynosiła w okresie do 2006 r. łącznie około 3 mld USD średniorocznie⁶². Podobne korzyści przynosił import gazu ziemnego zużywanego na własne potrzeby. Według jednego z białoruskich specjalistów, gdyby w 2006 r. Białoruś za ten surowiec zapłaciła Rosji taką cenę, jaką wówczas płaciły Niemcy, to musiałaby wydać na ten cel kwotę stanowiącą równowartość około 10% PKB (tj. 3,7 mld USD)⁶³. Natomiast według analityków NBP, tanie dostawy ropy naftowej i gazu ziemnego z Rosji sięgały w ostatnich 15 latach średniorocznie 16,8% PKB Białorusi⁶⁴. Od 2007 r. Rosja stara się stopniowo przebudować swoje stosunki gospodarcze z Białorusią, opierając je na zasadach rynkowych. W związku z tym rentowność białoruskiego „biznesu

⁶⁰ W bilansie energetycznym Białorusi gaz ziemny pokrywa 85,0% potrzeb, ropa naftowa 14,8% i tylko 0,2% przypada na inne źródła energii.

⁶¹ O skali tego swoistego wsparcia świadczą następujące dane: w 2009 r. Białoruś zaimportowała z Rosji 21,5 mln t ropy naftowej, a z własnych zasobów wydobyla 1,7 mln t tego surowca. Jednocześnie w tymże roku wyeksportowała 1,7 mln t ropy naftowej i 15,5 mln t produktów naftowych (*Foreign Trade of the Republic of Belarus. Statistical Book*, National Statistical Committee of the Republic of Belarus, Minsk 2010, s. 138, 140).

⁶² Issledovatel'skij Centr IPN, *Ekonomika Belarusi: issledowanija, prognozy, monitoring*, Minsk 2007, № 4.

⁶³ E. P. Kačurovskij, *Belarus: integracyonnoje izmerenije*, „Knigosbor”, Minsk 2008, s. 277.

⁶⁴ *Analiza sytuacji gospodarczej w krajach Europy Środkowej i Wschodniej*, Narodowy Bank Polski, Instytut Ekonomiczny, styczeń 2011, aneks 3, s. 67.

naftowego” znacznie spadła, pewne jednak przywileje w tym zakresie utrzymują się aż o dzisiaj.

Wyjątkowo tani import surowców energetycznych stanowi ważny, ale nie jedyny, czynnik wzrostu gospodarki białoruskiej. Wydaje się, że główny udział w procesie tego wzrostu w latach ubiegłych miały dwa czynniki: stosunkowo wysoki i dynamicznie rosnący eksport oraz stosunkowo niski, lecz również szybko rosnący, popyt zewnętrzny.

Mało u nas znanym faktem jest to, że pod względem handlu zagranicznego gospodarka białoruska należy do najbardziej otwartych w skali Europy. W 2009 r. pomimo znacznego, wywołanego globalnym kryzysem spadku obrotów wartość eksportu tego kraju stanowiła 44% PKB, a importu 58% PKB. W sumie obroty handlu zagranicznego Białorusi stanowiły w 2009 r. 103% PKB, a w 2008 r. nawet 119% PKB⁶⁵. Dla porównania: w Polsce wskaźnik ten w 2009 r. wynosił 65% PKB, w Rosji 38%, na Ukrainie 72%. W przeliczeniu na 1 mieszkańca eksport Białorusi (oczywiście, łącznie z reeksporem) wynosił 2204 USD, a import 2956 USD. Było to mniej niż w przypadku Polski (eksport 3503 USD, import 3821 USD), lecz więcej niż w Rosji (eksport 2127 USD, import 1180 USD) czy – tym bardziej – na Ukrainie (eksport 772 USD, import 987 USD)⁶⁶. Podstawowe informacje o handlu zagranicznym Białorusi zawiera tabela 8.

Tabela 8

Handel zagraniczny Białorusi w latach 1995–2009

Państwo	1995		2000		2005		2008		2009	
	eks- port	im- port	eks- port	im- port	eks- port	im- port	eks- port	im- port	eks- port	im- port
Ogółem, mln USD	4,0 803	5 564	7 326	8 646	15 979	16 708	32 571	39 381	21 304	28 569
Ogółem, w %	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
WNP	63,0	66,1	60,0	70,2	44,2	66,7	44,1	65,9	43,7	63,8
w tym: Rosja	45,5	53,3	50,6	64,8	35,8	60,6	32,4	59,7	31,5	58,5
Ukraina	12,6	10,2	7,6	3,9	5,7	5,4	8,5	5,4	7,9	4,5
UE 27	26,9	27,2	27,9	20,1	44,6	21,6	43,5	21,7	43,7	22,9
w tym: Litwa	3,0	2,1	4,8	0,8	2,2	0,8	1,9	0,6	1,7	0,7
Łotwa	4,1	1,0	6,4	0,3	2,0	0,5	6,6	0,4	7,8	0,4
Polska	5,7	3,5	3,8	2,6	5,3	3,5	5,5	2,9	3,9	2,8

Źródło: *Respublika Belarus. Statističeskij ježegodnik 2010*, Nacyonalnyj statističeskij komitet Respubliki Belarus, Minsk 2010, s. 552–553.

⁶⁵ *Statistical yearbook...*, s. 552.

⁶⁶ *Belarus i strany SNG. Statističeskij sbornik*, Nacyonalnyj statističeskij komitet Respubliki Belarus, Minsk 2010, s. 132; *Mały Rocznik Statystyczny Polski 2010*, GUS, Warszawa 2010, s. 389, 473.

Jak wynika z tabeli 8, do 2008 r. handel zagraniczny Białorusi szybko rósł. Licząc w USD według cen bieżących, eksport z tego kraju w 2008 r. był 6,8 raza wyższy niż w 1995 r., 4,4 raza wyższy niż w 2000 r. i 2,0 razy wyższy niż w 2005 r., natomiast import analogicznie: 7,1, 4,6 i 2,4 raza. Głównym państwem partnerskim była Rosja, jednak jej udział pod koniec lat 1990. wykazywał tendencję spadkową, zwłaszcza po stronie eksportu. Ważnym partnerem była i pozostaje UE, której udział w białoruskim eksporcie w połowie lat 2000. doszedł do poziomu WNP (w imporcie jest znacznie mniejszy). Obroty z poszczególnymi krajami sąsiadującymi wahały się w granicach kilku procent ogólnej wartości. Trzeba podkreślić, że udział Polski jest zbyt niski w stosunku do potencjalnych możliwości (w 2009 r. 3,9% w eksporcie i 2,8% w imporcie) i nie wykazuje tendencji rosnącej.

W związku ze światowym kryzysem finansowym, w 2009 r. obroty białoruskiego handlu zagranicznego bardzo się zmniejszyły: eksport spadł do poziomu 65,3% stanu z roku ubiegłego, a import do 72,5%. Negatywne saldo handlowe, które w związku z urynkawianiem rosyjskiego eksportu surowców energetycznych pogarszało się już od 2006 r., w 2009 r. wyniosło –7265 mln USD. Był to skutek, przede wszystkim, wysoko ujemnego salda handlu z Rosją, które w tymże roku wyniosło –10 008 mln USD. W obrotach z UE Białoruś od dawna notuje saldo dodatnie, w 2009 r. w wysokości 2755 mln USD. W tych warunkach rola eksportu jako tradycyjnej „lokomotywy” gospodarki białoruskiej została znacznie nadszarpnięta, co budzi niepokój tamtejszych ekonomistów.

Drugą „lokomotywą” wzrostu gospodarczego Białorusi był wzrost popytu wewnętrznego spowodowany zwiększeniem dochodów realnych ludności. W latach 1990. popyt ten był niezwykle niski, co umożliwiło później osiągnięcie relatywnie wysokiej dynamiki jego wzrostu wraz ze wzrostem dochodów. Dochody realne do dyspozycji ludności w 2009 r. były niemal pięciokrotnie wyższe niż w 1995 r. i 2,6 raza wyższe niż w 2000 r.⁶⁷, a przeciętna płaca realna w 2009 r. stanowiła 288% poziomu z 2000 r.⁶⁸ Bardzo zmniejszył się odsetek ludności żyjącej w ubóstwie (wg norm białoruskich zalicza się do tej kategorii osoby otrzymujące przeciętny dochód dzienny poniżej 3 USD w cenach z 2007 r.), który w 2000 r. wynosił 42%, a w 2007 r. już tylko 7,7%⁶⁹. Jednocześnie odsetek ludności żyjącej poniżej minimum socjalnego (wynosi ono ok. 4,5 USD w cenach z 2007 r. dziennie na osobę) spadł z 77% w 2000 r. do 29% w 2009 r. Wyrazem poprawy sytuacji materialnej społeczeństwa białoruskiego był także szybki wzrost liczby prywatnych samochodów osobowych: w 2009 r. na 1000 mieszkańców przypadały 242 takie pojazdy (dla porównania w Rosji 221, na Ukrainie 136)⁷⁰. Ogółem sprzedaż detaliczna towarów w latach 2000–2009 zwiększyła się

⁶⁷ *Social conditions...*, s. 77–78.

⁶⁸ *Belarus i strany SNG...*, s. 25.

⁶⁹ Według ONZ, kryterium ubóstwa stanowi przeciętny dochód dzienny w wysokości 1,25 USD (z uwzględnieniem parytetu siły nabywczej). Na Białorusi udział ludności o takich dochodach wynosił poniżej 2% (*Human Development Report 2010*, UNDP, New York 2010, s. 161).

⁷⁰ *Belarus i strany SNG...*, s. 39.

ok. 3,5 raza, a usług płatnych 2,5 raza. Ostatnio proces ten uległ jednak zahamowaniu w związku ze światowym kryzysem gospodarczym.

Zakończenie

Wykreowany przez prezydenta Łukaszenkę model swoistego „neosocjalizmu” spotkał się ze zrozumieniem dużej części społeczeństwa białoruskiego oraz znacznym wsparciem ze strony Rosji, dzięki czemu przyniósł stosunkowo korzystne rezultaty. Aktualnie jego możliwości są jednak już bliskie wyczerpania. Gospodarka białoruska, która charakteryzuje się wysokim uprzemysłowieniem i otwartością w stosunkach handlowych, negatywnie odczuła konsekwencje światowego kryzysu gospodarczego, a przede wszystkim: spadku popytu zewnętrznego i w związku z tym zmniejszenia eksportu, wzrostu cen importowanych surowców energetycznych i jednocześnie spadku cen eksportowanej w dużych ilościach soli potasowej. Wprawdzie tempo wzrostu PKB w najgorszym 2009 r. utrzymało się powyżej zera, ale jego spadek względem poprzednich lat był bardzo poważny (z 8,2% w 2007 r. i 10,2% w 2008 r. do zaledwie 0,2% w 2009 r.). Tak znaczne osłabienie koniunktury musiało spowodować osłabienie dynamiki popytu wewnętrznego i ogólne pogorszenie sytuacji ekonomicznej i społecznej. Temu ostatniemu zjawisku bardzo się przysłużyło brutalne traktowanie przez władze swoich przeciwników i krytyków.

Trzeba zgodzić się z tymi analitykami, którzy twierdzą, że bez poważnych reform rynkowych i strukturalnych oraz poprawy klimatu politycznego Białorusi grozi destabilizacja gospodarcza. W sferze ekonomicznej szczególnie niezbędne jest stworzenie normalnych warunków rynkowych dla rozwoju sektora prywatnego i konkurencji. Konieczne jest w związku z tym przyspieszenie prywatyzacji i znaczne umocnienie instytucji rynkowych oraz zapewnienie im trwałej bazy normatywnej. Oznacza to także potrzebę ograniczenia arbitralnej i woluntarystycznej interwencji państwa w gospodarkę, jak m.in.: dyrektywne regulowanie akcji kredytowej banków państwowych, kontrola cen i płac. Reformy te nie mogłyby być skutecznie wdrożone bez niezbędnego postępu w sferze politycznej, a przede wszystkim: zagwarantowania wolnych, demokratycznych i sprawiedliwych wyborów władz, zapewnienia swobody mediów, poszanowania praw człowieka, znacznego umocnienia instytucji społeczeństwa obywatelskiego, usunięcia przeszkód politycznych w rozwoju kapitału ludzkiego i społecznego.

Szczególną uwagę zwraca fakt, że obecnie, w przeciwieństwie do okresu poprzedniego, o konieczności zmian w polityce ekonomicznej coraz śmielej wypowiadają się sami Białorusini. Według nich, najpilniej potrzebne są zmiany idące w następujących kierunkach⁷¹: przejście od administracyjnych do ekono-

⁷¹ Zob. m.in.: *Rekomendacyi XI Meždunarodnoj naučnoj konferencyi „Problemy prognozirowanija i gosudarstwiennogo regulirovanija socyjalno-ekonomičeskogo razvitija”*, Minsk, 14–15 października, 2010 g.

micznych metod zarządzania publicznego, ograniczenie i unowocześnienie państwowej regulacji działalności gospodarczej, liberalizacja warunków prowadzenia tej działalności we wszystkich sektorach własnościowych, stworzenie klimatu sprzyjającego przedsiębiorczości, ukształtowanie silnego systemu motywacji do efektywnej pracy i innowacji. Szczególną rolę w tych postulatach przypisuje się prywatyzacji, która powinna nabrać charakteru systemowego i spowodować m.in. znaczne zwiększenie napływu bezpośrednich inwestycji zagranicznych. Za niezbędną uważa się także restrukturyzację branżową i technologiczną głównego działu gospodarki – przemysłu, która poprawiłaby jego konkurencyjność na rynkach zagranicznych⁷².

To, że podobne poglądy i opinie można na Białorusi spotkać coraz częściej, napawa nadzieją, że postulowane reformy mają szansę realizacji w niezbyt już odległej przyszłości.

⁷² V. N. Šimov, *Teoretičeskije i praktičeskije aspekty strukturnoj transformacii ekonomiki Belarusi: postkrizysnyj kontekst*, „Belorusskij ekonomičeskij žurnal” 2010, № 2 (51), s. 4–19.